

Boekbesprekingen

Stof in de wind. Het geschiedbeeld van Noord-Brabant verpulverd. Bespreking van: **G. van den Brink**, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996) 575 blz.; ISBN 90 6168 451 X.

De boekenbijlagen van de landelijke dagbladen zijn een uitstekend hulpmiddel om de trends van de geschiedschrijving te volgen. In maart 1996 verscheen het eerste deel van *Geschiedenis van Noord-Brabant*.¹ Bij deze gelegenheid was de hoofdredacteur, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, even een landelijke *hype*.² In het najaar was de beurt aan dr. Gabriël van den Brink met het uitkomen van de handelseditie van *De grote overgang*.³ In deze besprekingen werden beide kloek werken in bijna lyrische bewoordingen aangeprezen als standaardwerk. In dit artikel wil ik nagaan of met name de publicatie van Van den Brink de kwalificatie van meesterwerk verdient.⁴ Hiertoe geef ik eerst een beschrijving van de opzet en inhoud van *De grote overgang*, waarna een kwalitatieve beoordeling volgt. Tot slot wil ik enkele uitspraken doen of het mogelijk is een integraal beeld te bieden.

Naar mijn inschatting moet aan integrale en/of synthetische studies als deze – gezien het object, de periode en de vraagstelling – een vijftal eisen gesteld worden. Ten eerste het criterium van de volledigheid. Hoewel natuurlijk niet 'alles' uit de geschiedenis van een dorp of regio behandeld kan worden, mogen er thematisch toch geen al te grote gaten vallen. Ten tweede, nauw met het eerste samenhangend, moeten de verschaft gegevens juist zijn en moeten ontwikkelingen en processen op een theoretisch plausibele wijze geduid worden. Ten derde dient de tekst op een toegankelijke wijze gepresenteerd te worden. Als vierde het criterium van de verificatie: de lezer moet in staat gesteld worden de beweringen te toetsen aan de hand van

het gebruikte materiaal. Last but not least, ten vijfde het criterium van de samenhang. Het spreekt voor zich dat zich in de negentiende eeuw in het maatschappelijk leven tal van min of meer toevallige ontwikkelingen hebben voorgedaan. Niette-

1

H.F.J.M. van den Eerenbeemt (ed.), *Geschiedenis van Noord-Brabant*. Deel 1, *Traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam/Meppel 1996).

2

G. de Vries, 'Historicus H.F.J.M. van den Eerenbeemt: "Brabant was altijd al in beweging"', *NRC Handelsblad*, 2 maart 1996; J. Luijten, 'De mythe van de Brabantse ziel. Nuchter geschiedwerk over twee eeuwen Noord-Brabant', *de Volkskrant*, 9 maart 1996. De vlag, zoals in de titel van beide artikelen gesuggereerd, dekt de lading echter niet. Er is in *Geschiedenis van Noord-Brabant* niets te vinden van de mythe van de Brabantse ziel en de dynamiek komt pas in de twee volgende delen aan bod.

3

G. Mak, 'De opgang van de aardappeleters', *NRC Handelsblad*, 27 september 1996; J. Luijten, 'Wervelstorm over Woensel', *de Volkskrant*, 15 november 1996. Paul Schnabel besteedde in zijn maandelijkse rubriek over proefschriften al uitvoerig aandacht aan de dissertatie-versie van dit boek. P. Schnabel, 'De werkelijkheid van Woensel', *NRC Handelsblad*, 24 mei 1995.

4

Op andere plaatsen heb ik reeds aangegeven dat met name het eerste deel van *Geschiedenis van Noord-Brabant* deze kwalificatie niet verdient. Zie hiervoor mijn recensie in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) 387-388; en: C. van der Heijden, 'Een hardstenen monument op drijfzand. Drie delen *Geschiedenis van Noord-Brabant* onder de loep', *Univers. Weekblad van de Katholieke Universiteit Brabant* jrg. 34, nr. 36, 19 juni 1997.

min mag verwacht worden dat in dergelijke studies de wisselwerking van die processen aan de orde komt, dat er een minimum aan conceptuele of methodische integratie plaatsvindt.

In 1995 verdedigde Gabriël van den Brink aan de Universiteit van Amsterdam zijn proefschrift over de modernisering van Woensel. Een jaar later verscheen de handelseditie daarvan onder de titel *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*. Van den Brink is van huis uit filosoof; als historicus is hij min of meer een autodidact. Maar als geen ander heeft hij zich dit vak eigen gemaakt. Het boek ademt van de eerste tot de laatste pagina een geweldige belesenheid, zowel in de breedte als in de diepte. Door zijn grondige kennis van de geschriften van filosofen, antropologen, sociologen en politicologen is hij in staat een degelijk theoretisch raamwerk te construeren waaraan de stortvloed van empirisch materiaal kan worden opgehangen dat tijdens het onderzoek boven tafel kwam. De auteur is overigens eerlijk genoeg toe te geven dat het theoretisch gefundeerde kader pas gaandeweg het onderzoek tot stand kwam.

In *De grote overgang* zijn de onderwerpen in drie clusters ondergebracht. Na een uitvoerige inleiding van 66 pagina's, waarin de lezer kan kennismaken met het object en de methode van onderzoek verantwoord wordt, volgt in deel I een beschrijving van de economisch-demografische geschiedenis, in deel II de politiek-bestuurlijke geschiedenis en in deel III de mentaal-culturele geschiedenis. De aandacht voor de diverse aspecten is evenwichtig (voor de onderscheiden delen respectievelijk 114, 147 en 121 bladzijden). Vervolgens heeft Van Den Brink nog 63 pagina's nodig om de samenvattingen nog eens samen te vatten en tot zijn conclusies te komen. Deze zijn meer dan opmerkelijk en hebben een reikwijdte die het lokale verre overstijgt. *De grote overgang* is niet alleen voor een goed begrip van de regionale of nationale geschiedenis van belang; deze studie zal – is mijn overtuiging – een rol van betekenis gaan spelen in tal van internationale debatten.

Aan welke ontwikkelingen dicht Gabriël van den Brink een hoofdrol toe bij het moderniseringsproces op de Brabantse zandgronden? Voor elk cluster formuleert hij een viertal domeinen waarin zich 'een grote overgang' voltrok. Van den Brink

komt zo tot een twaalfstal veranderingsprocessen. Het is in dit kader ondoenlijk om aan alle veranderingen aandacht te besteden. Ik zal me daarom tot een van de drie delen beperken, te weten de economisch-demografische geschiedenis. Het economisch-demografisch regime van Woensel tijdens het Ancien Régime – dat wil zeggen: vóór de Grote Overgang – had de volgende kenmerken:

- er is een groot aantal huishoudens dat over een zelfstandig gezinsbedrijf beschikt;
- het tempo van de bevolkingsgroei is laag of gelijk aan nul;
- het bedrijf is arbeidsintensief en kent een lage productiviteit;
- de mate van zelfvoorziening is hoog en men kan zo nodig zonder markt bestaan.

Van den Brink werkt deze karakteristieken op een systematische en inzichtelijke wijze uit, vaak geïllustreerd met tot de verbeelding sprekende voorbeelden. Hij beperkt zich daarbij niet tot een statische beschrijving van het oude regime, maar geeft op een doorgaans overtuigende manier aan wat in de loop van de negentiende eeuw de nieuwe situatie werd. Zo was rond 1900 in Woensel het aantal huishoudens dat van een zelfstandig gezinsbedrijf met eigen grond kon leven, aanzienlijk gedaald. Van den Brink noemt deze overgang 'proletarisering'. Terwijl het aantal inwoners van Woensel de hele achttiende eeuw op hetzelfde niveau bleef, nam de bevolking eind negentiende eeuw snel toe (voor 1860 gemiddeld 2369 inwoners, in de jaren na 1900 gemiddeld 9789). Deze overgang wordt de 'demografische transitie' genoemd. De productiviteit van de landbouw was aanvankelijk zeer laag, maar gaf in de loop van de negentiende eeuw een duidelijke groei te zien (de rogge-opbrengst per hectare nam toe van 7,35 hectoliter in de jaren vóór 1850 tot 28,20 hectoliter na 1880). Van den Brink noemt de overgang bij deze derde karakteristiek: 'commercialisering'. In de vierde plaats maakte de hoge mate van zelfvoorziening plaats voor de markt, die begin twintigste eeuw alom aanwezig was. Omdat deze verandering direct verband hield met de uitbreiding van de fabrieksnijverheid noemde Van den Brink deze overgang 'industrialisatie'.

Op tal van gebieden laat Van den Brink een nieuw licht schijnen. Zo maakt hij duidelijk dat de modernisering van de landbouw – in de klassieke betekenis van toenemende opbrengst – al in het midden van de negentiende eeuw krachtig inzette.

den Brink kon bij de selectie van de afbeeldingen niet al te kieskeurig zijn. Behalve straatbeelden en portretopnamen viel er niet veel te kiezen dat betrekking op het onderzoeksobject had. De waarde die de afbeeldingen aan het boek toevoegen blijft op deze manier beperkt.

Ten aanzien van de verifieerbaarheid, het vierde criterium, valt Van den Brink niets te verwijten. De auteur geeft in bijna veertienhonderd voetnoten aan waaraan hij zijn empirische gegevens of gedachten heeft ontleend. Uit het notenapparaat (en de daarmee samenhangende literatuurlijst en lijst met geraadpleegde bronnen) blijkt hoe stevig zijn studie op empirisch materiaal is gegrondvest. Ik betreur het overigens dat de uitvoerige bijlagen uit de proefschrifteditie van *De grote overgang* niet in de handelseditie zijn opgenomen. De regelmatig voorkomende opmerking in een voetnoot, dat de lezer voor de kwantitatieve onderbouwing van beweringen de bijlagen in de proefschriftversie maar moet raadplegen, doet merkwaardig aan. Is pakweg honderd pagina's meer werkelijk een financieel struikelblok?

Rest tot slot van mijn beoordeling van *De grote overgang* nog het punt van de samenhang. Nadat in het voorlaatste hoofdstuk de puzzelstukjes in elkaar zijn gelegd, volgt in het zeventiende hoofdstuk de ontknoping. Hierin wordt een poging gedaan de omvang, duur en intensiteit van de twaalf veranderingsprocessen te kwantificeren. Sommige wijzigingen begonnen reeds aan het einde van de achttiende eeuw, andere kwamen pas een eeuw later van de grond. Behalve dat de overgangsprocessen op diverse tijdstippen aanvangen, vindt ook hun afsluiting op uiteenlopende momenten plaats. Van den Brink komt dan ook tot de conclusie dat de Grote Overgang uiteenvalt in diverse deelprocessen die elk een eigen tempo en intensiteit kennen. Opmerkelijk is dat de politieke modernisering het eerst begint en het langst duurt. De overgang van klassiek naar modern nam de gehele periode van 1800 tot 1890 in beslag. Daarna kwam de culturele modernisering. Deze duurde van 1830 tot pakweg 1890. Als laatste moderniseerde het economisch leven zich. Dit begon in 1860 en duurde tot 1900. Met andere woorden: het historische proces kent een heel andere determinatie dan vaak wordt beweerd. Vele auteurs gaan ervan uit dat politieke en culturele veranderingen in laatste instantie door 'harde' processen op het gebied van de demografie

en economie worden bepaald. In dat licht ziet men ontwikkelingen als expansie van de markteconomie, commercialisering van de landbouw en industrialisatie als de meest doorslaggevende. Waarschijnlijk ligt de zaak precies omgekeerd en moet bijvoorbeeld industrialisatie juist als een gevolg of eindproduct van andere processen worden beschouwd. Zo kan in een fabriek alleen regelmatig, op grote schaal en met een constante kwaliteit worden geproduceerd als de betrokkenen een aantal deugden aan de dag leggen. Daartoe behoren niet alleen lichamelijke eigenschappen, zoals kracht en gezondheid. Het gaat ook om cultureel-mentale eigenschappen, zoals discipline, ijver, betrouwbaarheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Verder is een zekere graad van scholing en maatschappelijk besef vereist. Welnu, deze zaken moesten eerst door een gezamenlijke inspanning van de Kerk, de overheid en het onderwijs tot stand worden gebracht. Maar deze culturele revolutie bleek op haar beurt alleen onder bepaalde politieke voorwaarden mogelijk te zijn. Van den Brink is erg duidelijk in zijn conclusie: politieke vernieuwing was een onmisbare voorwaarde voor verandering op economisch en cultureel gebied. Hij spreekt in dit verband van 'het primaat van de politiek'.

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat ik erg gecharmeerd ben van de poging van Van den Brink om integraal greep te krijgen op het Brabantse verleden. Gabriël van den Brink heeft zijn bijdrage geleverd aan de verpulvering van het geschiedbeeld: in *De grote overgang* zijn enkele mythische beelden van het Brabantse verleden onder de moker verpulverd. Dit boek toont overigens wederom aan hoe moeilijk het is om het verleden in een integrale synthese te vatten. Veel vergelijkbare studies blijven over het algemeen steken in het stadium van een beschrijving van wat, waar en

sommige leden van de familie Renders een portret bewaard is gebleven. Over Petrus Renders en zijn echtgenote meldt hij: 'Ze tonen ons twee Brabantse koppen, waaraan men zowel vroomheid als onbuigzaamheid zou kunnen aflezen.' Het was een kleine moeite geweest te melden dat bedoeld portret (in het onderschrift als Peer Renders aangeduid) enkele pagina's eerder was geplaatst.

wanneer is gebeurd, zonder dat vastgesteld wordt wat de betekenis van de gevonden feiten is.¹² Deze inzichten dienen vervolgens helder en inzichtelijk gepresenteerd te worden. Er moet een beeld van het verleden ontstaan, waarin de voorvallen en processen op hun plaats vallen. Van den Brink is hierin naar mijn opvatting goed geslaagd, hoewel hij zijn studie juist *geen* proeve van integrale geschiedschrijving wil noemen.¹³ Hij kiest nadrukkelijk voor de kwalificatie 'differentiële geschiedenis'. Ik zal kort toelichten wat onder deze door Anton Schuurman geïntroduceerde term verstaan moet worden.¹⁴

Van den Brink geeft aan dat de 'differentiële methode' drie uitgangspunten heeft. Het eerste is dat de historicus zich bij elk gegeven, verschijnsel of ontwikkeling afvraagt in welk veld het eigenlijk te plaatsen is. De betekenis van een voorval kan immers niet van de context worden losgemaakt en daarom is het van groot belang of het beschouwd wordt tegen de achtergrond van economische, politieke of culturele ontwikkelingen. Als tweede uitgangspunt noemt Van den Brink dat voor elk gegeven onderzocht moet worden hoe het zich tot soortgelijke gegevens in het veld verhoudt. Betekenissen staan zelden vast, maar hangen af van de variatie rond een bepaalde norm. De betekenis van een gegeven vloeit niet uit dat gegeven zelf voort, maar uit de wijze waarop het van de overige verschilt. Het derde uitgangspunt behoort voor een historicus gesneden koek te zijn: nagaan hoe de gangbare gegevens in de loop der tijd gewijzigd zijn. Resumerend stelt Van den Brink dat de gegevens van de historicus pas betekenis krijgen door ze samen met andere gegevens in een gestructureerd patroon, in een specifiek domein en in een temporeel proces op te nemen. Met andere woorden: men moet het onderzoek richten op regelmatigheden die duidelijk aan tijd en plaats gebonden zijn.¹⁵ Deze aanpak staat haaks op het streven een altijd en overal geldende theorie op te stellen.¹⁶ Vooral omdat Van den Brink dit achterwege laat, krijgt *De grote overgang* mijn zegen.

Cor G.W.P. van der Heijden

12

Een voorbeeld hiervan is de al vaker genoemde *Geschiedenis van Noord-Brabant*. Deze kan het best als een *Buchbindersynthese* gekwalificeerd worden. Deze kwalificatie viel ook de 'nieuwe' vijftiendelige *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* te beurt. Na het verschijnen van het derde deel van *Geschiedenis van Noord-Brabant* bleek hoe zeer de hoofdredacteur zich heeft laten inspireren door de opzet van bovengenoemd seriewerk.

13

Ik wacht in grote spanning de nadere resultaten af van het ambitieuze nwo-project 'Integrale Geschiedenis', dat aan de ruv en ruc wordt uitgevoerd. Hierbij worden ontwikkelingen in Oost-Brabant vergeleken met die in Groningen. Van den Brink liet zich in een besprekingsartikel, waarin twee voorlopige studies besproken werden, kritisch uit en is sceptisch over de haalbaarheid van het gestelde doel. G. van den Brink, 'Van integrale naar differentiële geschiedenis? Overwegingen bij een (te) groots opgezet project', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 290-312. De uitvoerders van genoemd project hebben overigens nog alle vertrouwen in een goede afloop. Zie hiervoor: P. Kooij en M. Duijvendak, 'If all the world were Woensel', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 313-318.

14

A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989) 18.

15

Aldus verwoord in: Van den Brink, *De grote overgang*, 77-78, en in: Van den Brink, 'Van integrale naar differentiële geschiedenis?', 305-307.

16

In *Geschiedenis van Noord-Brabant* gingen men - zij het impliciet - wél uit van een theoretisch concept: de *Gemeinschaft/Gesellschaft*-theorie. Deze serie leert dat het werken met een strak theoretisch kader geen recht doet aan de huidige stand van het historisch onderzoek.

Frijhoff, Willem. *Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 60 (jaargang 1997), no. 3.

In de rede die hij op 10 februari 1997 uitsprak voor de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen citeert Frijhoff herhaaldelijk Voskuils *Het Bureau*. Het is een ironisch detail. Immers, op hetzelfde moment was de afdeling Volkskunde van het Meertens Instituut in grote moeilijkheden gekomen. Dat had te maken met de roman, althans met de toen verschenen delen, waarin een geestig en vaak dodelijk beeld geschetst werd van de volkskunde, zoals die vele jaren onder leiding van Voskuil aan het P.J. Meertens-Instituut beoefend was. Maar meer nog dan met het *Bureau* hadden de moeilijkheden te maken met de geringe academische verankering van het vak in Nederland, die het voor de buitenstaander des te gemakkelijker maakte fictie en werkelijkheid door elkaar te halen. Het vertederende maar niet al te eigentijds ogende pand aan de Keizersgracht deed de rest: de volkskunde, zo marginaal als ze al was, dreigde nog verder te worden gemarginaliseerd. Wat in die eerste maanden van 1997 allemaal aan verwikkelingen heeft plaatsgevonden, zou nog eens rustig moeten worden uitgezocht. Maar één ding is wel duidelijk: zonder de rede van Frijhoff, juist op dat moment, zou de volkskunde werkelijk in een lastig parket zijn geraakt. Dat alleen al maakt de rede tot een bijzonder document. Daarnaast biedt ze ook nog eens een belangwekkende en informatieve verhandeling, ook in historisch opzicht, over de volkskundebeoefening in Nederland.

De auteur mag als 'insider' worden beschouwd. Frijhoff is thuis in de literatuur, ook waar het de Duitse volkskunde betreft, waarmee Nederlandse volkskundigen de meeste contacten onderhouden hebben. Maar zijn jarenlange betrokkenheid bij het Meertens Instituut en de afdeling Volkskunde komt ook tot uiting in een aantal scherpe observaties. Zo signaleert hij hoe het ontbreken van enige academische verankering ertoe leidt, dat degenen die als volkskundige werkzaam zijn steeds uit andere disciplines afkomstig zijn. Maar het leidt er ook toe, aldus Frijhoff, dat onder de onderzoekers een zware wissel wordt getrokken op de groeps-

solidariteit. Men is volkskundige, niet omdat men daartoe is opgeleid, maar omdat men in het onderzoek aansluit bij de bestaande vaktraditie, bij de geijkte bronnen en methoden. En dat brengt met zich mee, dat vernieuwing van de traditie al gauw als ondermijnd wordt ervaren: als een onderzoeker nieuwe bronnen of methoden wil hanteren, dan dreigt hij niet langer als volkskundige te worden herkend (16-17). Misschien zit het probleem nog dieper dan Frijhoff hier beschrijft. Althans, je zou eraan toe kunnen voegen dat juist vanwege die bonte herkomst van de onderzoekers de middelpuntvliedende krachten een vast gegeven vormen in het vak. Immers, iedere nieuwkomer zal vanuit zijn eigen discipline vernieuwende inzichten met zich meebrengen. Aan de andere kant mogen we misschien verwachten dat, als de vaktraditie gezamenlijk wordt vernieuwd (zoals in de binnenkort te verschijnen inleiding in de volkskunde), het gemakkelijker zal worden afwijkende posities in te nemen.

Uiteraard, de observatie staat niet op zichzelf. Ze maakt deel uit van een veel breder betoog over het disciplinaire karakter van de volkskunde, waarbij de vier kenmerken die in 1994 door Paul Post werden aangewezen (object, vraagstelling en methoden, heuristiek en vaktraditie) als uitgangspunt worden genomen. Veel aandacht gaat uit naar het formele object van de volkskunde, naar de talrijke definities van 'volkscultuur'. Voor Frijhoff mag de term als attenderend begrip, als verwijzend naar het 'wij-perspectief van de brede, alledaagse cultuur', behouden blijven. En aansluitend bij eerdere aanduidingen van Post, Dekker en Rooijackers omschrijft hij de volkskunde als een 'sociale vorm van cultuurwetenschap, gericht op het proces van betekenisgeving van brede, maatschappelijke verschijnselen'. Wat typerend is voor de Nederlandse volkskunde, aldus Frijhoff, is dat de identiteit van het vak toch vooral op de vaktraditie is geënt: die vormt in feite de grondslag voor de drie andere door Post genoemde kenmerken. Inderdaad lijkt hier een parallel te liggen met de Amerikaanse volkskunde, die evenmin een solide academische inbedding heeft gekregen. En dat lijkt ook te gelden voor de winst die uit een dergelijke situatie gehaald zou kunnen worden. Voor Frijhoff, die daarmee voortbouwt op eerdere suggesties van Voskuil en Post, zou de volkskunde juist gezien haar geringe disciplinaire eigenheid een multidis-

ciplinaire ontmoetingsplaats kunnen worden, zeker nu de muren tussen de afzonderlijke cultuurwetenschappen steeds verder worden afgebroken. De Amerikaanse volkskunde, met haar nauwe verwevenheid met de culturele antropologie, de sociolinguïstiek en andere cultuurwetenschappen, zou hier als voorbeeld kunnen dienen.

Wat Frijhoff vervolgens biedt is een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde, waarbij hij sterker dan in vorige historische overzichten, daarbij inbegrepen Voskuils 'portret' uit 1984, de cultuurpolitieke dimensies wil onderscheiden. Bij Le Francq van Berkhey bleven die dimensies nog redelijk bescheiden. Maar zijn aandacht voor het lokale en regionale, voor het leven van boeren en schippers waar de Bataafse 'volksaard' nog het beste bewaard zou zijn gebleven, liep al vooruit op de decennia daarna – Kosellecks 'Sattelzeit' –, waarin diezelfde dimensies (voor Frijhoff het *vitium originis* van de volkskunde) een veel grotere rol zouden spelen. Kortom, de opkomst van de volkskunde wordt nadrukkelijk verbonden met de processen van natievorming rond 1800, al wordt de ontwikkelingsgang van de Duitse en de Nederlandse volkskunde duidelijk van elkaar onderscheiden. Als 'cultuurnatie', waarin de Gouden Eeuw en niet een verre, Germaanse voortijd als ankerplaats van het nationale geheugen werd aangewezen, bood Nederland een weinig vruchtbare bodem voor de romantische volkskunde en het daaraan verbonden continuïteitsdenken. Die 'ethnografische lethargie' (de term stamt van de Franse volkskundige Christian Bromberger, die eenzelfde matheid in eigen land constateerde), zou pas na 1850, en dan vooral in Friesland, doorbroken worden.

Pas met Schrijnen en De Vries braken de Duitse ideeën door: bij Schrijnen, bijvoorbeeld, in zijn typering van de volkscultuur als de 'moederaarde' van de nationale cultuur, al bleef zijn oorsprongsdenken ondergeschikt aan een sterk beschrijvende analyse van het heden; bij De Vries in zijn zoeken naar de Germaanse herkomst van de Nederlandse volkscultuur, wat hem al vroeg – en op het eerste gezicht in tegenspraak met zijn latere collaboratie – beducht maakte voor een inkapseling van de Nederlandse door de Duitse volkskunde. Volgens Frijhoff laat het werk van De Vries zien 'hoe gemakkelijk de volkskunde ook als wetenschap kon – en kan – worden ingezet als strategisch instrument bij zelfs de meest verwerpelijke vorm van

cultuurpolitiek'. Dat terechte oordeel gaat gepaard met een erkenning van De Vries' zorgvuldige wetenschappelijke argumentatie. Maar wat toch enigszins ontbreekt in deze karakterisering is de complexiteit van De Vries. Hij stond immers kritisch tegenover het oorsprongsdenken en bepleitte zelfs een vorm van 'Gegenwartsvolkskunde': we weten nog veel te weinig van De Vries.

In de naoorlogse periode worden Meertens ('theoretisch een relict uit de voortijd') en uiteraard ook Voskuil genoemd. Aan hem worden de meeste pagina's gewijd. Aan bod komen de breuk met de Vlaamse volkskundigen, de verschuiving naar processen van betekenisgeving – onderscheiden naar tijd, ruimte en sociale groep – en de herdefiniëring van het vak als ontmoetingsplaats van mentaliteitsgeschiedenis en culturele antropologie. Het zijn voor Frijhoff belangrijke bijdragen geweest aan de verwetenschappelijking van het vak. Maar hij plaatst toch ook een aantal stevige terzijdes. Met zijn persoonlijkheid heeft Voskuil de academisering van het vak eerder tegengewerkt dan bevorderd, zoals hij de volkskunde binnen het Meertens Instituut te sterk op een eiland heeft geplaatst.

Niet minder interessant zijn de inhoudelijke bezwaren. Zo bekritiseert hij Voskuils krampachtige houding tegenover iedere vorm van folklorisering. Inderdaad heeft Voskuil nooit gehoor gegeven aan de oproep van Hans Moser (in diens historische benadering juist een voorbeeld voor hem) om folkloriseringsverschijnselen serieus te nemen, in het onderzoek te betrekken. Daarin reageerde hij niet anders dan de meesten van Mosers collega's. Als ze al aandacht besteedden aan folklorisering en de daaraan verbonden cultuurpolitieke dimensies, dan was het om de eigen wetenschapsbeoefening hiervan af te scherm. In de Verenigde Staten ging het niet anders met het begrip *fakelore*.

Met een ander bezwaar, Voskuils 'overinvestering in het verleden', brengt Frijhoff een punt naar voren, dat hij ook al in de afscheidsbundel voor Voskuil ter sprake had gebracht. Als de volkskunde werkelijk een platformfunctie wil vervullen, dan zou die overinvestering wel eens een gevaar kunnen worden, zo stelt hij nog eens nadrukkelijk. Als de volkskunde, de cultuurgeschiedenis en de culturele antropologie min of meer hetzelfde object kennen – 'de maatschappelijke betekenissen van cultuurverschijnselen gezien als praktijken van brede sociale groepen' –, dan moet de volkskunde iets

kunnen toevoegen aan het historische onderzoek, zoals ze ook voor het antropologische onderzoek een meerwaarde moet behouden. Voor Frijhoff ligt die meerwaarde in een presentistisch uitgangspunt: culturele processen worden in beginsel vanuit het heden en niet, zoals bij de cultuurhistorici, vanuit het verleden onderzocht. Omgekeerd onderscheiden volkskundigen zich in hun historische verklaringsmodellen van de culturele antropologie, waar, aldus Frijhoff, niet historische processen maar de gemeenschap vooropstaat. Zo geformuleerd worden de drie disciplines drie 'naar vraagstelling onderscheiden modaliteiten van eenzelfde interdiscipline'.

Intussen hebben de ontwikkelingen niet stilgestaan. Het Meertens Instituut is na de positieve rapportage van de commissie-Frijhoff, die in het najaar van 1997 werd ingesteld, niet langer bedreigd. Dankzij de commissie heeft het instituut ook een andere structuur gekregen, waardoor de banden tussen volkskunde en taalwetenschap weer worden aangehaald. Interessant is dat mogelijk nog dit jaar een leerstoel volkskunde wordt ingesteld aan de Universiteit van Amsterdam, waarmee de zo gewenste academisering van de volkskunde daadwerkelijk in gang kan worden gezet. Al eerder had zich een toenemende interesse ontwikkeld voor kwesties van cultuurpolitiek en cultuurbeleid. Vooral de contacten met het Nederlands Openluchtmuseum werden aangehaald. Hoe die verschillende ontwikkelingen zullen uitwerken in de contacten met historici, antropologen en andere beoefenaren van de cultuurwetenschappen: dat zal moeten blijken.

Herman Roodenburg

Herminghouse, Patricia, en Magda Mueller (ed.), *Gender and Germanness. Cultural Productions of Nation.* Providence-Oxford: Berghahn, 1997; 344 p.; ISBN 15 7181 112 5.

Dit boek is een collectie van tweeëntwintig meer en minder diepgravende essays over de betekenis van gender en Duits-zijn in de Duitse taal en cultuur vanaf de achttiende eeuw tot de dag van vandaag. De artikelen beslaan een breed spectrum van culturele producties, variërend van wetenschappelijke en literaire teksten tot melodramatische films, documentaires en journalistieke essays. In die zin beperkt de bundel zich niet tot een beschouwing van gearticuleerde culturele producten, maar biedt

hij ook ruimte aan alle daagse genres die het culturele terrein mede vorm geven. De bijdragen zijn gerangschikt in een vijftal clusters, die een indicatie geven voor de heterogeniteit van de bundel.

Het eerste cluster, met de alomvattende titel 'Eighteenth and Nineteenth Century' beperkt zich tot de 'hogere' cultuur, al richt Brent O. Peterson de aandacht op de alle daagse huiselijke sfeer in historische romans om de betekenis van sekse in het verhaal over de Duitse natie nader te onderzoeken. 'Rethinking History and Canons', het volgende cluster, opent met een pleidooi voor vergelijkend onderzoek waardoor de plaats van Duitse auteurs en Duitse cultuur binnen de internationale gemeenschap onderzocht kunnen worden. Stefana Lefko doet een geslaagde poging hier nader uitwerking aan te geven in een historisch-georiënteerde bijdrage over de wisselende betekenis van moederschap in de Duitse en de internationale vrouwenbeweging van 1900-1914. Het tijdschrift van de Bund Deutscher Frauenvereine, *Die Frau*, vormt de empirische basis om na te gaan hoe tijdens de Weimarrepubliek vragen over 'Duits-zijn' en de natie verweven raakten met opvattingen over een vrouwelijke 'essentie'. Het derde cluster, 'Visual Culture', geeft een indruk van de huidige aandacht voor 'teksten' buiten het geschreven woord. Daarin treffen we een aantal scherpzinnige observaties, onder andere over de paradoxale promotie van Zarah Leander als *femme fatale*; de tegenstrijdige constructies van mannelijkheid in de naoorlogse Duitse *film noire* en de manier waarop ideeën over één continue, organische Duitse cultuur in zogenaamde *Heimat*-films tot uitdrukking komt. Twee bijdragen aan dit cluster komen hierna nog ter sprake.

In 'Germany and Her "Others"' gaat het om de blik van 'buitenstaanders' op Duitsland en de manier waarop de visie van Duitsers op 'buitenstaanders' bepaald wordt door het koloniale en het nazi-verleden. Een intrigerende bijdrage van Magda Mueller aan dit thema gaat over de uiteenlopende reacties vanuit de Duitse liberale vrouwenbeweging op twee groepen vrouwelijke nieuwkomers. Steun aan de als 'niet-Duits' gedefinieerde asielzoeksters staat tegenover een distantiëring van de als 'etnische Duitsers' gedefinieerde migranten uit de voormalige Sovjet Unie. Mueller beargumenteert hoe deze benadering een vertoog ondersteunt, waarbij de 'ander' als exotisch en niet-Duits wordt

gedefinieerd. 'Fatherland and Mother tongue', luidt het thema van het laatste cluster. Dit zwakke slotakkoord wordt gevormd door twee pamflettistische bijdragen van Luisa Puch over het gemis van vrouwelijke vormen in de spreek- en schrijftaal.

Bij zo'n verscheidenheid is het onvermijdelijk dat de bundel aan de oppervlakte blijft. Dat neemt niet weg dat *Gender and Germanness* een stimulerende introductie vormt op mogelijke onderwerpen en benaderingen, zoals die binnen het Amerikaanse veld van 'German Studies' – als specifieke variant van 'Cultural Studies' – worden ontwikkeld. Daarnaast bevat het boek een aantal inspirerende bijdragen die laten zien hoezeer een combinatie van historische en literatuur- of filmwetenschappelijke inzichten tot nieuwe kennis kan leiden van de verwevenheid van sekse en nationale identiteit. Binnen het kader van deze boekbespreking zal ik mij beperken tot een tweetal artikelen om dit nader toe te lichten.

Mariatte C. Denman schreef een boeiend essay naar aanleiding van de verhitte debatten rond de herinrichting van de *Neue Wache*. Dit voormalige Oost-Duitse monument ter herinnering aan de slachtoffers van oorlog en militarisme zou na de val van de Muur een *lieu de mémoire* voor alle Duitsers in het herenigde Duitsland moeten worden. Steunend op de Amerikaanse filoloog James Young ontrafelt zij welke 'politiek van herinneren' tot uitdrukking kwam in het voorstel om een uitvergroete reproductie van Käthe Kolwitz' beeld *Mutter mit totem Sohn* uit 1937 op de nationale gedenkplaats te installeren. Door middel van deze christelijke iconografie van moederschap werden alle Duitsers als slachtoffers van de oorlog voorgesteld, zonder onderscheid tussen vervolgd, toeschouwers en vervolgers van het nationaal-socialisme. Bij een dergelijke benadering van het Duitse verleden signaleert Denman parallellen met de wijze waarop de Duitse natievorming in de jaren 1945 tot 1949 gestalte kreeg. Als symbool van vergeving, troost en identificatie functioneert het moederschap als een utopisch ideaal dat velen een gevoel van stabiliteit kan verschaffen tegen de turbulente achtergrond van een samenleving-in-wederopbouw. Denman laat zien hoe niet alleen na de Tweede Wereldoorlog, maar ook na de Duits-Duitse hereniging de representatie van moederschap werd ingezet om uiteenlopende herinneringen binnen een eenduidig verhaal over de slachtoffers van de oor-

log te plaatsen. Met een dergelijke verbeelding van Duits-zijn wordt een kritische reflectie vermeden op de rol die moederschap en opvattingen van vrouwelijkheid binnen de nazi-ideologie hebben gespeeld.

Een ander fascinerend essay, dat eveneens binnen het thema 'visuele cultuur' is ondergebracht, betreft de kritische analyse door Barbara Kosta van de documentaire *Befreier und Befreite* uit 1992. In deze drie-en-een-half uur durende documentaire van Helke Sanders komen Duitse vrouwen aan het woord die tijdens de geallieerde overwinning werden verkracht, in hoofdzaak door soldaten van het Rode Leger. Waar Kosta de documentaire waardeert als beginpunt om de stilte rond dit beladen thema te doorbreken en als interruptie van het gangbare verhaal over oorlogsgeweld, formuleert zij tegelijkertijd scherpzinnige kritiek op de manier waarop de filmmaakster het materiaal presenteert, zonder stil te staan bij de context waarin deze oorlogsverkrachtingen plaatsvonden en 'vergeten' werden. Kosta gaat na waarom deze geschiedenis van massale verkrachting 'een open geheim' werd. Naast een analyse van de wijze waarop seksueel geweld van mannelijke overwinnaars jegens vrouwelijke overwonnenen als onvermijdelijk en 'natuurlijk' wordt voorgesteld, plaatst Kosta deze gebeurtenissen en het zwijgen daarover in de politieke context van Oost- en West-Duitsland na 1945. Omdat de filmmaakster voorbijgaat aan de mogelijkheid om de relatie tussen gender, etniciteit en oorlog te onderzoeken die de verhalen van de geïnterviewde vrouwen structureert, blijft het snijpunt van biografische levensverhalen, politiek en geschiedenis onbesproken. In haar kritische beschouwing benadrukt Kosta dan ook hoe in deze documentaire film historische kennis wordt geconstrueerd en overgedragen die ideologische patronen omtrent etnische en sekseverschillen ondersteunt in plaats van ze ter discussie te stellen.

Naast voornoemde bijdragen zijn meer artikelen opgenomen die op zich de moeite waard zijn voor degenen die zich willen verdiepen in de historische processen waarlangs een culturele of nationale eenheid tot stand kan komen (en teniet wordt gedaan). Maar door een gebrek aan samenhang stelt de bundel als geheel toch enigszins teleur.

Barbara Henkes

Jensma, Goffe. *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw.* Leeuwarden: Fryske Akademy, 1998. (Fryske Histoaryske Rige, 16). f 35,-; ISBN 90-6171-852-x.

Wie is Salverda? En welk geheim bevat zijn rode tasje? Jan Cornelis Pieter Salverda (1783-1836) was een niet onverdienstelijke Friestalige dichter die onder de literair geïnteresseerden in zijn provincie aanzien genoot. Salverda's gedichten omvatten naast psalmberijmingen, vrome poëzie en gelegheidsverzen vooral lofzangen op Friesland en de Friezen. Hoezeer de stedelijke burgerij deze poëzie ook waardeerde, van Salverda's haveloze voorkomen moest zij niets hebben: de dichter stonk en niet zo'n beetje ook. Salverda bleef daardoor zijn leven lang uitgesloten van het sociale leven in de genootschappen, de culturele centra van de burgerij in de negentiende eeuw. In een kleine onderwijzerswoning te Wons, tussen ongedierte en een onbeschrijfelijke wanorde, sleet hij zijn levensdagen. Een rood brievenstasje waarin hij zijn versjes droeg, was misschien de enige plek waar orde heerste. Alleen Salverda kende de inhoud ervan. Uit het feit dat hij zijn dochter op het hart drukte zich na zijn dood over het tasje te ontfermen, blijkt hoe hij eraan gehecht was. Maar toen de dood hem overviel, belandde het per abuis op de vuilnishoop. Daarmee ging Salverda's erfenis, zijn poëzie, die volgens kenners door haar taal onmiskenbaar het gevoel van de oude authentieke Friezen verwoordde, voor eeuwig verloren. Maar het verlangen om de mysterieuze inhoud van het tasje te kennen bleef.

Het centrale thema in *Het rode tasje van Salverda* is de zoektocht naar de Friese identiteit. Wie zochten er? Wie profileerden zich als Fries en waarom deden ze dat? Hoe verhielden zich Friese identiteit en burgerlijke cultuur? En hoe fungeerde de provinciale Friese identiteit in het grotere verband van de Nederlandse burgerlijke samenleving? De auteur, de historicus Goffe Jensma, ging bij de beantwoording van deze vragen uit van een drietal theoretische overwegingen. In de eerste plaats liet hij zijn oorspronkelijke aanname, dat er sprake was van een tegenstelling tussen een burgerlijke en een oorspronkelijke (Friese) volkscultuur, los en beschouwde hij de volkscultuur als een creatie of een bepaalde vorm van burgerlijke cultuur. Volkscultuur

uit de negentiende eeuw kennen wij immers vrijwel uitsluitend door de ogen van de burgerij. Ten tweede gaat hij ervan uit dat zich gedurende de periode 1820-1880 een boedelscheiding aftekende tussen 'cultuur in Friesland' (als equivalent van nationale Nederlandse cultuur) en 'Friese cultuur' (cultuur met een oorspronkelijk meestal Friestalig karakter). Het hoe en waarom van deze boedelscheiding dienen verklaard te worden, immers de hedendaagse Friese identiteit heeft daarin haar oorsprong. Tenslotte stelt Jensma vast dat de zogenaamde authentieke en eeuwenoude plattelandscultuur in Friesland, een van de belangrijkste kenmerken van het Fries-eigene, feitelijk een beeld is dat uit de negentiende eeuw stamt en dus allerm minst op historisch 'feiten' berust. Uit deze drie opgesomde uitgangspunten blijkt dat taal, geschiedenis en volkskarakter de belangrijkste ingrediënten zijn van de Friese, en in wezen elke regionale identiteit.

Jensma introduceert in zijn boek een negentiende-eeuwse 'gids': de doopsgezinde predikant Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869). Aan de hand van diens werk probeert hij de antwoorden te vinden op de eerder gestelde vragen naar de Friese identiteit. Halbertsma – een bewonderaar en vriend van Salverda – is in Friesland vooral bekend als een van de drie gebroeders Halbertsma, de schrijvers van *Rimen en Teltsjes* (1871), al schreef hij meestal Nederlandstalig werk. Hij was afkomstig uit een kleinburgerlijk milieu op het Friese platteland. Halbertsma was een snelle, ambitieuze en eigenzinnige stijger in de kringen van de burgerij. Toch ging het door hem geambieerde hoogleraarschap in de periode 1824-1845 vele malen aan zijn neus voorbij. Zijn opvattingen over taalwetenschappen waren voor zijn tijdgenoten te eigenzinnig. Eigenzinnig was hij ook in zijn opvatting dat de 'hoge' en 'lage' cultuur verbonden dienden te worden. Het maakt hem als gids voor Jensma's verhaal zeer geschikt, omdat hij in leven en werk een intermediair is tussen de 'grote' en de 'kleine' burgerij. Halbertsma is bovendien representatief voor de zogenaamde werkende (actieve) leden van de twee belangrijkste genootschappen van de Friese beweging: het deftige Friesche Genootschap (1827) en It Selskip (1844). Deze werkende leden, vaak mensen uit de middenklasse, beschouwt Jensma als de ware wegbereiders van de Friese identiteit na 1848. Vóór dat jaar vormden het patriciaat en de adel, aange-

vuld met enkele nieuwkomers uit de Bataafs-Franse tijd, de kern van de burgerlijke elite. Hun cultuur was de burgerlijke cultuur die ook elders in Nederland werd aangetroffen, zoals onder andere blijkt uit oprichting van de vele afdelingen van 't Nut in Friesland. Friese cultuur en taal bestonden wel, maar namen geen bijzondere positie in.

Jensma refereert in zijn boek aan een tweetal reisverhalen van Halbertsma, waaruit diens betrokkenheid bij de Friese cultuur helder naar voren komt. Beide verhalen laten in hun kern het ontstaan van de kleinburgerlijke Friese identiteit zien. Aan de hand van een imaginaire reis (1833), een in die dagen wel vaker toegepaste literaire vorm, geschreven voor Hollandse collega-geleerden poogde Halbertsma de betekenis van de Friese cultuur en taal juist wel een eigen plaats te geven. Het ging daarbij vooral over de rol van de Friese taal en de reikwijdte van de toentertijd moderne historische taaltheorie. Halbertsma betoogde dat wanneer de taal de ziel der natie is, de Nederlandse (nationale) zelfkennis via de historie van het Fries en het Saksisch moest verlopen. Immers het 'Hollands' komt voort uit de 'dialekten' van de perifere provincies. Halbertsma's geprononceerde visie was niet geheel van eigenbelang ontbloot: hij hoopte als kenner van het Fries de post van hoogleraar te verwerven. Zijn opzet mislukte en de imaginaire reis werd na veel geharrewar door de Maatschappij van Letterkunde zelfs nooit uitgegeven. De kern van het verhaal was echter dat het Fries een onmisbare schakel vormde in de kennis van het Nederlands. Het Fries was dus meer dan een toevallig dialect.

Halbertsma maakte nog een tweede reis die van belang is voor Jensma's verhaal. In 1844 ging hij – ditmaal niet imaginair – naar Parijs. De aanschouwing van deze ogenschijnlijk frivole metropool verbeeldde voor Halbertsma slechts de wrede en lege toekomst: 'een gruwelijke machine die mensen vreet zoals een kaars motten opbrandt'. Tegenover de moderne, karakterloze, stad stelde Halbertsma het authentieke Friese platteland en het volkskarakter van de bewoners daarvan. Deze beeldvorming van de plattelandscultuur duiden wij nu aan als een *invention of tradition*. In beide reisverhalen bespeuren we de overgang van cultuur in Friesland naar Friese cultuur. De door Halbertsma gevormde, geromantiseerde en sentimentele, beelden van het Fries-eigene vonden na 1848, toen het Friese patriciaat

zijn dominante positie verloor, ingang bij de kleine burgerij. De Friese cultuur, aanvankelijk nog onderdeel van een wordende nationale cultuur, ontwikkelde zich daardoor nog slechts binnen de maatschappelijke structuur van de provinciale grenzen. De Friese taal werd daarbij norm voor wat wel en niet authentiek Fries was en de Friese cultuur werd de streekcultuur die ze heden ten dage nog is.

Tot zover het boeiende verhaal over de ontwikkeling van de Friese identiteit. Maar door dit verhaal loopt nog een tweede zoals in de subtitel van het boek aangegeven: namelijk een relaas over het burgerlijk bewustzijn. Jensma gaat ervan uit dat de Friese identiteit beoordeeld moet worden in de context van de burgerlijke cultuur zoals die na de Franse Revolutie in Europa opbloeide. Met die gedachte is op zich niets mis. Wel met zijn poging om het ene verhaal in het keurslijf van het andere te persen. De auteur heeft zijn hoofdstukken ingedeeld in een aantal denkcategorieën van dat burgerlijk bewustzijn: tijd, ruimte, beweging, herhaling, telling en verbeelding. Waarom de keus op deze categorieën viel, verantwoordt hij niet, evenmin wordt de samenhang ertussen aangegeven. Waarom bijvoorbeeld niet de burgerlijke denkcategorie bij uitstek genomen: de individu?

Zijn selectie had gemotiveerd kunnen worden door een zichtbare link te leggen met de Friese identiteit, maar die ontbreekt. Zo wordt allerminst duidelijk waarom de krant (herhaling) of de statistische wetenschap (telling), twee burgerlijke waarden waar de auteur uitgebreid op ingaat, van doorslaggevende invloed zijn geweest op de wording van de Friese identiteit. Daar waar Jensma's zoektocht naar het ontstaan van het Friese-eigene ergens toe leidt, blijkt zijn uiteenzetting met het burgerlijk bewustzijn een tocht door een doolhof oftewel een aantal losse reflecties waartussen de samenhang ontbreekt. Weliswaar levert het verhaal een welluidende conclusie op – 'De negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur is een verlichte huiskamer in een donker heelaal' – maar vermoedelijk voelt ook de auteur wel aan dat de lezer met losse eindjes blijft zitten. Waarom benadrukt hij anders zo nadrukkelijk dat deze conclusie niet vrijblijvend is?

Is het boek daarom niet geslaagd? Zo'n eindoordeel is niet op zijn plaats. Het verhaal over de ontwikkeling van de Friese identiteit in de negentiende eeuw is boeiend en op een originele manier

uitgewerkt. De intrigerende persoon Halbertsma is goed neergezet. Hopelijk verrijkt Jensma de geschiedschrijving ooit met een uitgebreidere biografie over hem. Wellicht kan zijn betoog over de burgerlijke cultuur aan kracht winnen wanneer hij het in een apart artikel systematischer uitwerkt. Het samengaan van beide verhalen was een minder gelukkige keus. Echter, voor wie meer wil weten over de ontwikkelingsgeschiedenis van regionale identiteit in het algemeen en die van de Friese in het bijzonder is *Het rode tasje van Salverda* bestlist aan te bevelen.

Erwin H. Karel, Groningen

Glants, Musya, en Joyce Toomre (ed.), *Food in Russian History and Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1997. 250 p.; ISBN 02 5321 106 9.

Bij Russisch voedsel denkt men onwillekeurig aan kool voor de massa, kaviaar voor de elite en wodka voor het gewone volk. In het boek van Glants en Toomre treft men inderdaad smeulige passages aan over deze aloude, welhaast stereotiepe onderdelen uit het Russische culinaire repertoire. Toch valt er in het boek nog veel meer te leren over het Russische leven van vroeger en nu.

Als uitgangspunt gebruiken de redacteuren een motto van Konstantin Paustovski: 'de kroniek van het dagelijkse leven brengt het verleden met een sociale scherpte en levendigheid dicht bij ons. Om bijvoorbeeld Tolstoi of Tjehow beter te begrijpen, moeten we het dagelijks leven van hun tijd kennen.' Het boek laat zich lezen als een reeks gedegen historische en volkskundige verhandelingen over de rol van voedsel in het Russische leven en soms als een kookboek. Hoewel de onderwerpen zeer uiteenlopen, vertonen de bijdragen een krachtige samenhang in benadering en stijl.

De samenstellers hebben een keur van historici en slavisten bijeengebracht. De meesten van hen zijn verbonden aan het Davis Center for Russian Studies aan de Harvard University. Het boek vormt een prachtige en toegankelijke verzameling oorspronkelijke opstellen over voedselgebruiken en vooral over de vraag wat deze gebruiken ons te vertellen hebben over de Russische geschiedenis en cultuur. De doelstelling is ambitieus: de auteurs beogen een nieuwe visie te geven op de Russische

beschaving waarbij ze de symboliek rond voedsel als een soort lens gebruiken om de geschiedenis en cultuur van nabij te bekijken. Voedselgebruiken worden beschouwd als een schatkamer van volks-tradities, waarbinnen de generaties met elkaar verbonden zijn. Zo kan grootmoeders favoriete recept, dat via moeder op kleindochter wordt doorgegeven, evenveel emotionele waarde met zich meedragen als haar spreekwoordelijke gouden ring. Het is niet voor niets dat Russische schrijvers en beeldende kunstenaars zich vaak bediend hebben van voedselmetaforen. Deze zijn zeer geschikt om een bepaalde geestesgesteldheid uit te drukken en om het lezerspubliek gevoelsmatig te raken.

Het boek past ook in de oplevende belangstelling voor de zogenaamde triviale aspecten van het dagelijks leven, waar men culinaire geschiedenissen toch doorgaans toe rekent. Dit boek laat echter geen misverstanden bestaan over de ernst en reikwijdte van het onderwerp. In meerdere disciplines is men erachter gekomen dat de eetgewoonten van mensen belangrijke aanwijzingen vormen voor de kennis over de ontwikkeling van cultuur en maatschappij. Culinaire historici vragen zich af welk voedsel beschikbaar was, hoe het werd bereid en opgediend en welke functie het voedsel had in de samenleving.

Dit boek gaat over de beschikbaarheid en de consumptie van voedsel in verschillende perioden van de Russische geschiedenis. Het hele complex van praktijken, houdingen, symboliek en tradities wordt samengevat in de term *foodways* of voedselgebruiken. Deze veranderen voortdurend, bijvoorbeeld door industrialisering en verstedelijking. In Rusland hebben sommige voedselgebruiken eeuwenlang standgehouden en zelfs de sovjetperiode overleefd, terwijl andere na de Russische Revolutie in vergetelheid zijn geraakt. Een belangrijke kwestie is de kwalijke machtspolitiek die met voedsel werd bedreven. Het decor bestaat uit horigheid en scherpe klassentegenstellingen. De vraatzuchtige uitwassen van de tsaristische adel en honger onder het Russische volk gedurende het wanbeheer van de Sovjets komen prominent in beeld. Voedsel heeft in de hele Russische geschiedenis gediend als een ideologisch wapen en als een godsdienstig symbool. Bovenal was het een instrument om het volk onder de duim te houden. Het centrale idee van het boek is dus dat voedsel macht betekent.

De auteurs hebben gebruik gemaakt van een

enorme verscheidenheid aan bronnen zoals kronieken, dagboeken, brieven, politieverlagen, gedichten, romans, volkse zegswijzen, schilderijen en kookboeken. Sommige auteurs belichten historische onderwerpen, terwijl anderen ingaan op beelden van voedsel in kunst en literatuur. De auteurs laten zien dat voedsel nu eenmaal een materiële en een symbolische kant heeft, waartussen zij geen precieze grenzen willen trekken. Omdat er nogal wat bijdragen zijn gewijd aan de morele en spirituele rol van voedsel, valt op dat er in geen enkele bijdrage wordt ingegaan op de rol van wodka en de plaats van alcoholisme in de Russische cultuur. Misschien is dit thema voor een volgend deel bestemd. Het wordt in ieder geval niet aangeroerd.

De bijdrage van Snejana Tempest gaat over de belangrijke rol die fornuizen gespeeld hebben in het leven van de Slaven. Deze bouwsels waren vooral ontworpen voor verwarming en met hun enorme omvang vulden ze een aanzienlijk deel van de boerenwoning. Ze waren bepalend voor de basis van de Russische *cuisine* die gekenmerkt werd door de nadruk op gebak en langdurig getrokken soepen en stoofschotels. De betekenis van het fornuis in de volksverbeelding komt tot vandaag tot uiting in tal van sprookjes, gezangen en feestelijke gebeurtenissen.

Een kernachtig stuk van Horace Lunt gaat over de rol van voedsel in de oudste kroniek over het volk van de Rus. Dat zijn de voorouders van de huidige Witrussen, Oekraïners en Russen. De kroniek beschrijft de voedselgebruiken rond de tiende eeuw. De archaische termen zijn zorgvuldig geïnterpreteerd. Sommige voedselsoorten van duizend jaar geleden behoren tot voor kort nog tot het basisvoedsel.

George Munro's bijdrage gaat over het voedsel in St. Petersburg in de tijd van Catharina de Grote. De Russische hoofdstad wordt vergeleken met het keizerlijke Rome. In beide hoofdsteden gaven de elites zich over aan *conspicuous consumption*. In St. Petersburg vond deze een hoogtepunt in de wijnsputende fonteynen die Catharina had laten aanleggen na de Russische overwinning op de Turken. Ook de eetgewoonten van de armen komen aan de orde. Het was voor hen noodzakelijk om de karige rantsouen aan te vullen met de opbrengst van stedelijke groentetuintjes, de voorlopers wellicht van de huidige datsja's. In de achttiende eeuw verschenen ook de openbare eetgelegenheden in

het stedelijke Rusland. Deze waren in hoge mate klassengebonden zodat elk type restaurant zijn eigen maatschappelijke groepering als cliëntèle bediende.

Een tweepolige visie op de Russische samenleving komt ook tot uiting in de bijdrage van Cathy A. Friersonís. Zij schrijft over het boerendieet in de negentiende eeuw. Haar bron is een ooggetuigenverslag van een landbouwingenieur. Deze schetst een levendig contrast tussen het gezonde eenvoudige voedsel van de boeren en de overdadige eetgewoonten van de hogere kringen. Voor de elite is eten vooral een tijdverdrijf geworden. Het verslag heeft, vooral door de verheerlijking van de nobele Russische boeren, een moraliserende ondertoon.

De morele kant van voedsel is ook benadrukt door de orthodoxe kerk in het ritueel van het vasten. Volgens de kerk is het voornaamste doel van het vasten om een beter inzicht te bereiken in het hogere. Hierin liggen de wortels van het ascetisme. De opleving van het vasten past mijns inziens ook in het huidige streven van orthodoxe zijde om godsdienstige en morele deugden te doen herleven.

Het moralisme is rond de eeuwwisseling sterk aanwezig onder Russische intellectuelen. Alle aspecten van het leven, waaronder de eetgewoonten, werden in morele en filosofische termen bediscussieerd. Het vegetarisme won, vooral door het werk van Lev Tolstoi, vele aanhangers. Met wrange humor wordt beschreven hoe de rijke en excentrieke Natalia Borisovna haar gasten enorme schotels met versgesneden gras voorzette. Haar recept voor 'hooisoep' is voor de liefhebbers opgenomen. Tolstoi had zich rond 1850 aangetrokken gevoeld tot de noties van gezondheid, geweldloosheid en rechten van dieren, die hij later zou uitwerken in serieuze filosofische ideeën. Voor Tolstoi en zijn vele volgelingen betekende het vegetarisme een levensmethode onder het motto 'deugd is onverenigbaar met biefstuk'. Rozanov beschrijft beeldend hoe de grote schrijver zich in gezelschap consequent isoleerde. In afwijking van de overige aanwezigen deed hij zich dan demonstratief te goed aan pap, het meest eenvoudige boerenvoedsel. Ook het werk van Dostojewski is doortrokken van voedselmetaforen met een sterk moraliserend karakter.

Hartverscheurend is de bijdrage van Pamela Chester. Zij schrijft over het gebruik van voedsel als symbool in het werk van Marina Tsvetaeva en Osip Mandelstam. Deze dichters werden zwaar door

de staat op hun huid gezeten en leden voortdurend voedselgebrek.

De communistische periode wordt gekenmerkt door revolutie op het gebied van voedsel. De bolsjewieken probeerden de levenswijzen van mensen, met inbegrip van hun tradities, gewoonten en smaken, tot in detail te reguleren en ondergeschikt te maken aan de revolutionaire idealen. In de ideale voorstelling van de *sovetskii chelovek* (sovjet-mens) had elk aspect van het bestaan een ideologische betekenis, ook het voedsel. Vooral schotels die geassocieerd werden met godsdienst, zoals *kulich* (gistbrood), *paska* (dessert van kaas, eieren en suiker) en *matsa* (matse), waren gebrandmerkt. In de ideologisch geladen sfeer was het verstandig om niet de aandacht op je te vestigen en om 'bourgeois' voedsel te vermijden. De dichter Majakovsky gaf uitdrukking aan deze stemming met de regels: 'eet van je ananas, knabbel van je patrijs. Je laatste dag is aangebroken, bourgeois!' Kortom, een treffende typering van de nieuwe sovjetstaat met zijn ambitieuze dromen voor de burgers en de cynische dwangstaat die er uiteindelijk uit voortkwam. De levensomstandigheden zijn na de revolutie immers in snel tempo verslechterd. In feite werd de hele sovjetperiode getekend door onvoorstelbare tekorten aan basisvoedsel, leidend tot voedselschaarste en soms tot hongersnood. In de steden zijn gaarkeuken, eufemistisch 'staatscafetaria's' genoemd, voor generaties Russen een vertrouwd verschijnsel geweest. Volgens Mauricio Borerio hadden deze keukens, naast het lenigen van de honger, een ideologische functie en konden ze beschouwd worden als een machtsinstrument. Ondanks de klassenloze ideologie was de sovjetmaatschappij doortrokken van groepsprivileges die verbonden waren met status en prestige, waarbij toegang tot voedselbronnen een cruciale rol vervulde.

De bijdrage van H. en R. Rothstein over kookboeken in de communistische periode laat tegelijk een glimp zien van het contrast tussen de harde werkelijkheid van het dagelijks leven en de ontkenning hiervan in de stijl van het 'Ministerie van Waarheid'. De klassieker over 'gezond en smakelijk voedsel' uit de tijd van Stalin is een dik boekwerk vol met recepten voor rijke desserts, kaviaar en vleespasteien. Het is geïllustreerd met foto's van gelukkige huisvrouwen die copieuze maaltijden opdienen op smetteloos gedekte tafels.

Het is de verdienste van Glants en Toomre dat

ze erin geslaagd zijn een veelomvattend onderwerp als voedselgebruiken op een aansprekende en aardse manier te verwoorden. Ze hebben bovendien hun maatstaf voor een levendige directe stijl op de andere schrijvers overgedragen. Naast rijk van inhoud is het boek uitermate leesbaar en smaakt het naar meer.

Antoon Hoogveld, Instituut voor Culturele Antropologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen

Rutten, Paul, Rob Dekkers en Hetty Jansen, *De meeste Dromen zijn Bedrog. De opleving van Nederlandse populaire muziek onderzocht*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, 1996. 151 p.; f 25,-; ISBN 90 3463 293 8. Besteladres: Distributiecentrum dop, Postbus 39405, 2500 GJ Den Haag.

De wilde taferelen rond het album *De Bestemming* van Marco Borsato laten zien dat de 'droom' uit 1995 geen bedrog was: de opleving van de Nederlandse populaire muziek in de jaren negentig heeft tot op heden doorgezet. Het is deze opbloei die centraal staat in de studie van Rutten cum suis. Op gedegen wijze wordt deze in kaart gebracht en geanalyseerd in termen van productie en distributie. Gestreefd is naar een verklaring van het fenomeen. Het probleem wordt helder geformuleerd en aangepakt.

Eerst wordt de opleving van de Nederlandse populaire muziek beschreven aan de hand van economische gegevens: de omzet van de muziekindustrie en het marktaandeel van de Nederlandse muziek. Na het uiteenvallen van de succesvolle Nederlandstalige band Doe Maar in 1984 stortte het aandeel van het 'nationaal product' op de geluidsdragersmarkt in. Het herstel liet op zich wachten tot in het begin van de jaren negentig; sindsdien gaat het 'crescendo' met de Nederlandse muziek. Juist in die vijf donkere jaren gebeurde er iets belangrijks in geluiddragersland: de cd werd geïntroduceerd. Er lijkt een verband te bestaan: platenmaatschappijen brachten oude lp's uit op cd en pas toen die hausse gepasseerd was kwam de weg vrij voor nieuwe Nederlandse muziek. Aan de hand van hitlijsten uit 1995, die de verkoop van afzonderlijke singles en albums van week tot week weer geven, onderzochten Rutten c.s. om welke genres het gaat. Ze onderscheidde de categorieën *middle-*

of-the-road, 'volkse muziek' (levenslied, smartlap, Engelstalige meezingers), *dance* (house, gabber, rap, hip hop, swingbeat, jazz dance) en pop/rockmuziek. André Rieu en de Smurfen werden in een rest-categorie ondergebracht. Het tel- en cijferwerk leert dat de Nederlandse opleving zich in alle categorieën manifesteert behalve in de pop- en rockmuziek. Bij middle-of-the-road en het 'volkse' repertoire speelt Nederlandstaligheid een belangrijke respectievelijk allesoverheersende rol. In de rockmuziek zijn het ook de Nederlandstalige bands die het nog het beste doen. Alleen in de dance overheerst het Engels.

De aandacht die verschillende radiozenders aan de onderscheiden genres besteden wordt eveneens cijfermatig gekarakteriseerd. Dit is van belang omdat radio het belangrijkste medium is om artiesten en hun muziek bekend te maken. Dat de commerciële Radio Noordzee Nationaal het grootste aandeel heeft in de airplay van Nederlandse muziek, hoeft niet te verbazen: deze zender is daarvoor opgericht. Radio 2 blijkt ook van belang, Radio 3 veel minder.

In twee hoofdstukken wordt de rol van de muziekindustrie en van de radio belicht aan de hand van gesprekken met een aantal sleutelfiguren uit die sectoren. Bij de ontwikkeling van Nederlandse producties blijkt de invloed van kleinere platenmaatschappijen, de *independents*, van groot belang te zijn geweest. Voor hen is nationaal repertoire veelal de belangrijkste activiteit, terwijl de *majors*, dat wil zeggen de grote, internationale maatschappijen, primair zijn ingesteld op de distributie van internationale artiesten; ze leggen minder prioriteit bij het ontwikkelen van lokale producten, zoals dat in het jargon wordt genoemd. Majors en independents verschillen van mening over de vraag of de opleving van Nederlandse muziek structureel of conjunctureel van aard is. Vertegenwoordigers van de majors zijn sceptisch en denken veelal dat het om een conjuncturele, tijdelijke opleving gaat. Zij verklaren het succes van de 'lokale' muziek uit het gebrek aan succesvolle *releases* van internationale supersterren in de betreffende periode. De independents zijn optimistischer en veronderstellen dat het structureel goed gaat met de Nederlandse muziek. Zij wijzen op de talrijke subtoppers die behoorlijk verkopen en constateren een kwaliteitsverbetering dankzij hogere investeringen dan voorheen. Ook wordt gewezen op

de professionelere marketing van de eigen producties.

Bij radiomakers is Nederlandse populaire muziek lange tijd onbemind geweest. Uit de gesprekken bleek dat die attitude sedert het einde van de jaren tachtig aanmerkelijk verbeterd is. Als oorzaken worden genoemd de positieve invloed die van Paul de Leeuw is uitgegaan; deze liet in zijn televisieshows veel Nederlandse artiesten optreden en zong samen met hen liedjes. Daarnaast zou de kwaliteit van het aanbod zijn toegenomen. Verder heeft de commercialisering van de radio een rol gespeeld. Doordat de concurrentie toenam werden de radiomakers gedwongen zich meer dan voorheen rekenschap te geven van de wensen van de consument, en die consument bleek meer om nationaal repertoire te geven dan de gemiddelde radiomaker.

De studie wordt besloten met vier gevalstudies van succesvolle artiesten. Marco Borsato vertegenwoordigt het middle-of-the-roadrepertoire en De Dijk de popmuziek. De keuze voor Paul de Leeuw zal te maken hebben met zijn belangstelling voor 'volkse muziek', al delen de auteurs hem zelf in bij middle-of-the-road. Dance tenslotte wordt niet aan één artiest opgehangen maar als genre behandeld. De afzonderlijke analyses zijn op zich interessant maar laten meer verschillen zien dan dat algemene conclusies kunnen worden getrokken. Eén wel: de succesrijke carrières blijken geen van alle het resultaat van een doelgerichte investering in 'lokaal product' of een planmatige aanpak.

In hun onderzoek hebben Rutten c.s. een zinnvolle verbinding gelegd tussen de harde cijfers en tabellen waarmee ze hun waarnemingen staven en de kwalitatieve analyses die uit de interviews naar voren komen. Zo is een gevarieerd en genuanceerd beeld ontstaan van de rol van de muziekindustrie en de radio bij de opbloei van de Nederlandse populaire muziek. De conclusies zijn evenwel voorzichtig, met name waar het gaat om de verklaring van de waargenomen ontwikkelingen. De analyses van de praktijkmensen worden nauwelijks kritisch onderzocht. Ook de vraag of de opleving nu structureel of conjunctureel is, blijft in feite open. Wel waarschuwen de auteurs voor een terugslag, die het gevolg zou kunnen zijn van hetzij het herrijzen van het megasterrendom of van een overvoering van de markt met lokale producten, waarbij het verbeterde imago van Nederlandse muziek zou kunnen worden aangetast.

Ook dreigt het gevaar van overinvestering.

Afgezien van deze diagnose dient deze studie een meer algemeen belang: de aandacht wordt gevestigd op productie en distributie van muziek, factoren die bij musicologisch of cultuurwetenschappelijk onderzoek minder aandacht krijgen. Het is zinvol zich te realiseren welk mechanisme zich tussen de inspiratie van de artiest en de respons van het publiek bevindt, en hoe dit beide kan beïnvloeden. Maar daarmee is ook de beperking van het boek aangegeven. Of er in de muziek, bij de artiesten of bij het publiek iets aan de hand is geweest dat de opleving zou kunnen verklaren, blijft buiten beeld. Zo lijkt me de verklaring van de opbloei van de Nederlandse muziek uit het ontbreken van internationale megasterren weliswaar interessant, maar wel wat eenzijdig vanuit het perspectief van de muziekindustrie geformuleerd. Het kan ook andersom zijn: de megasterren doen het minder omdat het publiek meer interesse heeft gekregen voor het 'lokale' product. Zoals Ruttens grafieken laten zien gaat het om een algemene Europese tendens. Wie de muzikale en culturele context mee laat spelen ziet dat niet alleen populaire maar ook klassieke muziek uit Nederland zich in een toenemende belangstelling in eigen land mag verheugen – wat in dit geval niet is te verklaren uit een gebrek aan buitenlandse sterren. En buiten de muziek geldt hetzelfde: de belangstelling voor de eigen cultuur en geschiedenis is in de jaren negentig sterk gestegen. Dit past allemaal in door cultuuranalytici geformuleerde processen als globalisering en lokalisering – waarvan Rutten overigens op de hoogte is – naast renationalisering en regionalisering van de cultuur.

Het ontbreken van een algemener perspectief doet overigens weinig af aan de waarde van het rijke materiaal dat hier op zo'n doordachte wijze is gepresenteerd.

Louis Peter Grijp

Schutte, G.J., en J.B. Weitkamp, *Marken. De geschiedenis van een eiland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1998. 328 p., ill.; f 49,90; ISBN 90 3511 902 9.

In de populaire beeldvorming wordt Marken dikwijls vereenzelvigd met zaken als folklore, klederdracht, oud-Hollandse traditie, eenvoud en steil calvinisme. Het image van exotisch oord oefent

een kennelijk onweerstaanbare aantrekkingskracht uit op toeristen en dagjesmensen uit binnen- en buitenland, die het voormalige eiland bij drommen bezoeken. In vroeger tijden was het al niet anders. Wie de *tourist gaze* wil bestuderen, kan hier bij uitstek terecht. Voor de historici G.J. Schutte – onder andere bekend van zijn gedegen monografie over Graft – en J.B. Weitkamp vormden de stereotypen en mythen rond Marken en zijn bewoners aanleiding voor de onderhavige studie, die de negentiende en twintigste eeuw bestrijkt. De Vereniging Historisch Eiland Marken verstrekte, ter gelegenheid van de opheffing van Marken als zelfstandige gemeente in 1991, de opdracht voor onderzoek en boek. Weitkamp verrichtte het archiefonderzoek en stelde enkele concept-hoofdstukken samen, Schutte nam het overige schrijfwerk voor zijn rekening.

In een beknopte inleiding voeren de auteurs een achttiende-eeuwse Marker ten tonele. De betreffende persoon, Louw geheten, is de protagonist in een verhaal dat door het weekblad *De Filosoof* in mei 1767 werd gepubliceerd. De anonieme auteur vertelt over zijn experiment om de eenvoudige, onbeschaafde en onervaren eilander met de stedse samenleving en cultuur van Amsterdam te confronteren. De jonge Marker kijkt zijn ogen uit en gedraagt zich als een 'primitieve inboorling', die plots wordt overgebracht naar de 'beschaafde' wereld. Maar Louw blijkt vooral een 'nobeles wilde' te zijn, die met zijn eerlijkheid en gezond verstand ten voorbeeld wordt gesteld aan de zogenaamd beschaafde maar in werkelijkheid decadente zeden en gewoonten van de stedeling. Op hun beurt gebruiken Schutte en Weitkamp Louws verhaal om duidelijk te maken dat het beeld van Marken als geïsoleerde en onveranderlijke eilandcultuur niet van vandaag of gisteren is. Dat ook het eiland in de maalstroom van economische, politieke, maatschappelijke en culturele veranderingen werd meegezogen, spreekt vanzelf.

Louws imaginaire belevenissen vormen een vermakelijke opmaat voor de volgende hoofdstukken, die betrekking hebben op de geschiedenis van Marken in hoofdlijnen, kerk en kerkscheuring, beeld en beeldvorming en de gevolgen van de verbinding met het vasteland. Het boek wordt afgesloten met een concluderend exposé over Marken en zijn mythe. Schutte en Weitkamp beschrijven, zoals zij dat noemen, 'de ontdekking van Marken':

'Marken zoals het was en Marken zoals de beeldvorming het wilde' (10). De twee rode draden worden derhalve gevormd door een historiografie van de eilandsamenleving en – deels verweven in het geschiedverhaal – een uiteenzetting van ontwikkeling, oorsprong en belang van de beeldvorming erover, een beeldvorming waarin de Marker bevolking volgens de auteurs tenslotte zelf is gaan geloven.

Dat de eilandsamenleving bijvoorbeeld pluriformer en minder geïsoleerd was dan doorgaans werd aangenomen, tijden van armoe afwisselde met perioden van voorspoed, niet alleen van de visserij leefde maar ook andere economische activiteiten ontplooiden en minder star vasthield aan tradities en materiële cultuur dan veelal gedacht, wordt door Schutte en Weitkamp omstandig uiteengezet om een aantal misverstanden uit de weg te ruimen. Vervolgens stellen zij gedetailleerd het kerkelijke en godsdienstige leven aan de orde. Lange tijd was Marken homogeen hervormd, rechtzinnig doch niet zwaar bevindelijk of ultra-orthodox. De beweging van de Afscheiding had er in de jaren dertig van de negentiende eeuw wel enige invloed, maar de weinige Markers die haar aanhingen waren niet geneigd een Afgescheiden gemeente te stichten. Wel kwamen er kerkelijke conflicten voor, maar het was pas in de jaren zestig dat evangelisaties tot beroering en uiteindelijk tot een schisma zouden leiden. Ten tijde van de Doleantie koos een deel van degenen die in de evangelisatie terecht waren gekomen Kuypers kant. In 1889 kreeg Marken naast zijn hervormde een gereformeerde kerk. De auteurs laten zien dat toevalligheden in deze gebeurtenissen op het eiland een belangrijke rol speelden. Zo werd de hervormde kerk geplaagd door een vacante predikantenplaats, en toen eindelijk een dominee een beroep aannam ontdekte men al snel dat hij van bedenkelijke reputatie was. De hervormde kerkeraad gaf hem het voordeel van de twijfel, doch toen hij dronken van de kansel preekte ontsloeg de raad hem op staande voet. De man kon de Doleantie op Marken niet voorkomen. Ofschoon het eiland daardoor in twee kampen verdeeld raakte, lijken de tussenmenselijke verhoudingen er niet – zoals in sommige andere plaatsen – heel ernstig door geschaad te zijn, al liepen de scheidslijnen ook hier in enkele gevallen dwars door families en gezinnen heen. Hervormden en gereformeerden van orthodoxe signatuur vonden

elkaar echter weer in enkele gezamenlijke strijdpunten, zoals het offensief tegen de kermisviering.

In het voor volkskundigen interessantste hoofdstuk (III, 'Het beeld') wordt nog eens betoogd dat de Marker samenleving door waarnemers in de tijd werd teruggeplaatst, geëxotiseerd en getribaliseerd. Maar deze met hun perceptie samenvalende projectie was niet noodzakelijkerwijs negatief. Er werd dikwijls gewezen op culturele verschralling als schaduwzijde van het nationale eenwordingsproces. In een reactie daarop werd de lof van het roemrijke verleden, oude tradities, zeden en waarden, kunsten en cultuuruitingen gezongen. Marken werd daarbij voorgesteld als een van de laatste vindplaatsen van de echte en onvervalste Nederlandse cultuur: 'Hoezeer eigentijds bepaald en beperkt, deze beeldvorming heeft veel succes gehad en lange tijd doorgewerkt. Vreemdeling en ingezetene waren er beiden heilig van overtuigd: Marken was anders, Marken was zichzelf, Marken was de onveranderlijke voortzetting van de oud-vaderlandse traditie' (178). Maar, zo maken Schutte en Weitkamp onmiddellijk daarna duidelijk: 'Elke levende cultuur is in beweging, geen samenleving is onveranderlijk. Het beeld van het onveranderlijke Marken, gestolde traditie, levend stukje oud-vaderlands verleden, is (...) een mythe, idealisering en wensdroom met sterke eigentijdse betekenis maar een zwakke historische grondslag' (179).

Sommige Markers profiteerden echter van de mythe door haar te gelde te maken, ook toen het eiland, dat regelmatig door overstromingen was geplaagd, tenslotte in 1957 met het vasteland werd verbonden. De visserij was destijds al lang verlopen, een teloorgang die deels een gevolg was van de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 maar die in feite reeds jaren daarvoor was begonnen. Het toerisme bleek een aanlokkelijke bron van inkomsten, al kende het zijn schaduwkanten, zoals de verstoring van de zondagsrust. De gemeente probeerde een en ander in goede banen te leiden, maar enkele markante Markers, zoals Sijtje Boes, lieten zich weinig aan de gemeentelijke reguleringen gelegen liggen. De eilanders raakten ook over deze kwestie verdeeld en het orthodoxe volksdeel kwam sterker dan ooit op voor de eigen waarden en normen. Zo kreeg Marken het stempel van zware calvinistische gemeenschap opgedrukt, waar de zondagsheiliging streng werd gehandhaafd. Toch heeft de bevolking zich ten lange leste de rol van

showhouse van Nederland aan laten leunen en de Markers zijn in hun culturele en morele 'eigenheid' gaan geloven. Marken, zo stellen Schutte en Weitkamp, was eind negentiende eeuw zijn eigen mythe geworden en is dat gebleven.

Marken is een vlot geschreven en alleszins lezenswaardig boek. Wie echter expliciete theoretisering verwacht, moet deze verwachting grondig bijstellen. Al zijn er tal van verbanden te leggen met recente discussies in de historische, sociaal-wetenschappelijke en volkskundige vakliteratuur, de auteurs mengen zich daar nauwelijks in. Het is duidelijk dat zij vooral een breed publiek willen bereiken, niet in de laatste plaats de Markers zelf. Kennelijk hebben Schutte en Weitkamp gemeend dat zaken als een vraagstelling en theoretisch kader afbreuk zouden doen aan de leesbaarheid. Daar valt begrip voor op te brengen. De vraag is evenwel of zij met hun streven een ánder beeld van Marken weer te geven niet al te zeer voorbij zijn gegaan aan datgene wat als 'Markens eigen' naar voren is gebracht. Met andere woorden: hoe krampachtig hebben zij vastgehouden aan hun doelstelling aan te tonen dat Marken een met haar tijd

meegaande gemeenschap is (geweest)? En in hoeverre zijn daardoor de inheemse *bricoleurs* van een eigen, Marker identiteit buiten beeld gebleven? Dat heel wat Markers van het massatoerisme, dat direct verband hield met de idyllische beeldvorming over het (voormalige) eiland, hebben geprofiteerd wordt wel duidelijk gemaakt. Maar hoe hebben zij dat beeld bewust gemanipuleerd om er voordeel uit te trekken en wie waren degenen die zich daarmee onledig hielden? Uit het boek zou men kunnen afleiden dat het vooral buitenstaanders waren die een beeld van Marken schetsten, een beeld dat de Markers zelf tot op zekere hoogte het hunne maakten. Wellicht had een iets ander accent duidelijk kunnen maken dat de Markers, zeker in recente tijden, misschien een actiever aandeel in de beeldvorming hebben gehad. Deze kanttekening neemt niet weg dat de auteurs een rijk en mooi boek hebben afgeleverd, dat perfect past in een oplevende historische, volkskundige en sociaal-wetenschappelijke aandacht voor (de constructie van) lokale identiteit.

Rob van Ginkel, Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam